ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

बालकाच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियमाच्या अंमलबजावणीतील शिक्षकाची भूमिका

प्रा. पाटील जे. बी, प्रा. मेढेकर पी. आर

चिंतामणी अध्यापक महाविदयालय

सारांश

*भारताच्या संविधानातीलकलम **45**ची अमंलबजावणी करण्यासाठी शासनाने वेळोवेळी अनेक प्रयत्न केले. तरीसुध्दा शिक्षणाचे सार्वजिकीकराण होऊ शकले नाही म्हणूनच शासनानेबालकांचा मोफत व सक्तीच्याशिक्षणाचा हक्क अधिनियम **2009** प्रसिध्द केला. या अधिनियमाची यशस्वी अमंलबजावणीसाठी शिक्षकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. त्यासाठी शिक्षकाने बालकाला भावनिक आधार त्यांच्याव्यवहारज्ञानाचा व कौशल्याचा उपयोगपूरक मार्गदर्शन मुलांशी सुस्पष्टपणे संवाद आदरयुक्त वप्रेमाचे संबंध ठेवणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबरनवनवीन शैक्षणिक विचार व प्रयोग याबाबातची माहिती अदययावत ठेवणे गरजेचे आहे. जसे एखादा शिल्पकार दगडातून मूर्ती घडविताना अनावश्यक भाग काढून टाकतो व मूर्तीला आकार देतो त्याचप्रमाणे शिक्षकाला विदयार्थ्यांमधील गुण हेरून त्यांना पैलू पाडण्याचे काम करावे लागणार आहे. यातील काही कर्तव्य आपण आधीपासूनच पार पाडत आहोत तर काही नवीन जवाबदारी नव्याने सोपविण्यात आल्या आहेत. यामुळे सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून हया बदलाकडे पाहिल्यास सर्वांगीण विकासचे उद्दिष्ट नक्कीच साध्य होईल. म्हणून आपण या जवाबदारी व्यवस्थित पार पाडून व शिक्षणाच्यासार्वजिकीकरणाचा दृढ निश्चय करून वाटचाल करूया.*

प्रस्तावना ः

प्राचीन काळात शिक्षणाचा हक्क फक्त उच्चवर्णीयांचा होता. ब्राम्हण व क्षत्रिय शिक्षण घेत होते तर वैश्य व शुद्र हे शिक्षणापासून वंचित होते. समाज जसजसा बदलत गेला तसतसा शिक्षणपध्दतीत बदल होत गेला. इंग्रजी राजवटीत शिक्षणाची जी व्यवस्था होती ती केवळ कारकून तयार करण्यापूरतीच होती. या काळात जे शिक्षण दिले जात होते ते मोफत ही नव्हते आणि सक्तीचेही नव्हते. त्यामुळे सर्वजण शिक्षण घेऊ शकत नव्हते. ज्यांना ते शिक्षण परवडत होते तेच लोक शिक्षण घेत. 1870च्या कालावधीत इंग्रजांनी शिक्षण सक्तीचे केले पण मोफत नव्हते पण समाजातील काही समाजसुधारकांना

ते सक्तीचे व्हावे असे वाटत होते . म्हणूनच **1882**मध्ये भारतीय शिक्षण आयोगापुढे म . फुले व इतर समाजसुधारकांनी मोफत शिक्षणाची मागणी केली . याच मोफत शिक्षणाची मुहूर्तमेढ **1893** मध्ये सयाजीराव गायकवाड यांनी रोवली . पुढे**1917** मध्ये पटेल ॲक्ट हा मोफत व सक्तीचाकायदा पास झाला .

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारत सरकारने शिक्षणावर विशेषभर दिला . भारताचे संविधान तयार करताना आंबेडकरांनी वयाची **14** वर्षे पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याही बालकाने चरितार्थासाठी मजुरीत न राहता कोणत्या ना कोणत्या शाळेत प्रवेश घेऊन शिक्षण घ्यावे हा प्रमुख विचार मांडला . या विचाराला अनुसरूनच **1950** मध्ये शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या हेतूने मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा स्वीकार करून त्याचा अंर्तभाव घटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वामधील कलम **45** मध्ये करण्यात आला . शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणासाठी शासनाने वेळोवेळी प्रयत्न केले . त्यामध्ये खडू फळामोहिम□उपस्थिती भत्ता□शालेय पोषण आहार□अनौपचारिक शिक्षण इ योजना राबविल्या . सर्व शिक्षण मोहिम ही महत्वाची मोहिम राबविली असूनसुध्दा शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण होऊ शकले नाही . म्हणूनच शासनाने बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम **2009** प्रसिध्द केला .

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क □

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम **2009**ची राज्यात **1** एप्रिल **2010** पासून अंमलबजावणी सुरू झाली . या कायदयानुसार देशातल्या **6** त े**14** वयोगटातल्या प्रत्येक बालकाला किमान प्राथमिक शिक्षण मिळणे हा त्याचा हक्कआहे आणि तो कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही .

मोफत आणि सक्तीचे या दोन शब्दापैकी माफेत हा शब्दापैकी मोफत हा शब्द बालकासाठी आहे आणि सक्तीचे हा शब्द शाळा□समाज□शिक्षक □पालक आणि शासन या सर्वासाठी आहे . यानुसार सर्व बालकांचा शाळेतप्रवेश करणे□त्यांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे□त्यांची उपस्थिती टिकविणे आणि आठवीपर्यतचे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे हे शाळा□समाज□शिक्षक □पालक आणि शासनाचे कर्तव्य आहे .

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्यासाठी अधिनियम व नियमावलीमध्ये विविध तरतूदींचा समावेश करण्यात आला आहे यातील काही तरतूदी खालीलप्रमाणे

वरील बालकांचे हक्क अबाधित ठेवण्यासाठी विविध घटकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे . ते घटक खालीलप्रमाणे

1 . शिक्षक

2 . मुख्याध्यापक

3 . शालेय व्यवस्थापन

4 . शासन आणि स्थानिक प्राधिकरण

शिक्षणाचे ख्र्या अर्थाने सार्वत्रिकीकरण करावयाचे असेल तर शिक्षकाची भूमिका समजून घेणे गरजेचे आहे .

शिक्षकाची भूमिका ः

आज शिक्षकाची भूमिका फक्त अध्ययन व अध्यापन करणे एवढीच नसून विदयार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी प्रयत्न करणे ही आहे . मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या अधिनियमातील तरतूदीच्या अनुषंगाने आपली भूमिका अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडण्यासाठी शिक्षक म्हणून आपली कर्तव्ये व जबाबदार्या खालीलप्रमाणे

अ) वयानुसार प्रवेश ,शिक्षण व भावनिक आधार

ब) शिक्षणातील सातत्य

क) शिक्षेस प्रतिबंध

ड) शिक्षकाची कर्तव्ये

इ) खाजगी शिकवणी न घेणे

ई) शाळा व्यवस्थापन समितीतील सहभाग

उ) शिक्षकांची किमान अर्हता

ऊ) शिक्षकांकरिता तक्रार निवारण केंद्र

अ) वयानुसार प्रवेश (शिक्षण व भावनिक आधार ः कलम 4

या अधिनियमात बालकाला वयानुसार योग्य त्यावर्गात प्रवेश मिळण्याचा हक्क आहे. उदा. एखादया विदयार्थ्याचे वय वर्ष 9 असेल तर त्या विदयार्थ्याला चौथीमध्ये प्रवेश दिला जावा.

अशा विदयार्थ्याने शाळेत प्रवेश घेतल्यानंतर शालेय वातावरणाशी समायोजन करण्यासाठी त्याला भावनिक आधाराची गरज असते. हा आधार देण्याचे काम शिक्षकांनी करावयाचे आहे. म्हणूनच शिक्षकांनी खालील भूमिका पार पाडली पाहिजे.

1) बालकाला भावनिक आधार देणे व योग्य ते मार्गदर्शन करणे.

2) शालेय वातावरणाशी समायोजन करण्यास मदत करणे. पोषक वातावरण निर्मीती करणे.

3) बालकाच्या अंगी असलेल्या व्यवहारज्ञानाचा व कौशल्याचा उपयोग करून घेणे.

4) विशेष शिक्षण देऊन वर्गाच्या पातळीपर्यंत आणणे.

ब) शिक्षणातील सातत्य ःकलम 16

कलम 16 नुसार कोणत्याही बालकाला कोणत्याही वर्गात मागे ठेवता येणार नाही. कोणत्याही बालकाला प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत शाळेतून काढून टाकता येणार नाही.

शिक्षणातील सातत्य व अभ्यासात मागे असलेल्या बालकाची प्रगती करण्यासाठी शिक्षकांनी खालील प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

1) पूरक मार्गदर्शन एखादी संकल्पना समजली नसेल तर वैयक्तिक मार्गदर्शन करणे.

2) अध्ययन अध्यापान पध्दतीत बदल मनोरंजनात्मक आनंदायी शिक्षण विविध भाषिक खेळाच्या साहय्याने अध्यापन करणे.

3) गरजाधिष्ठीत अध्ययन अनुभवाची निवड दैनंदिन जीवनाशी संबंधित उदाहरणे व दाखले देणे.

4) अडचणी सोडविण्यास मदत विदयार्थ्यांची आर्थिक सामाजिक व प्रशासकीय अडचणी समजून घेऊन ती सोडविण्यास मदत करणे.

क) शिक्षेस प्रतिबंध ःकलम 17

कलम **17** नुसार बालकाला कोणत्याही कारणास्तव शारीरिक व मानसिक शिक्षा करता येणार नाही . व्यंगजात आर्थिक स्थितीबाबत अपशब्दांचा वापर करू नये .

म्हणजेच ''छडी लागे छमछम विदया येई घमघम '' ही युक्ती आता मागे पडली आहे . शिक्षणाचा प्रवास शिक्षककेंद्रित पध्दतीकडून विदयार्थीकेंद्रित पध्दतीकडे झाला आहे . म्हणूनच जर विदयार्थ्याला शिक्षा न करता शिस्त लावायची असेल तर शिक्षकांनी खालील गोष्टींवर भर देणे आवश्यक आहे .

1नैतिक मूल्यांच्या आधारे स्वयंशिस्तीवर भर विदयार्थ्याला चांगले व वाईट यांतील फरक ओळखण्यास शिकवणे . आपल्या अपेक्षा व नियम याविषयी मुलांशी सुस्पष्टपणे संवाद साधावा .

2विदयार्थी सहभागातून शिस्तीचे नियमः शाळेमधील शिस्तीचे नियम करताना विदयार्थ्यांचा सहभाग घ्यावा . त्याच्यांशी चर्चा करून नियम ठरवावेत . या नियमांच्या पालनाकरिता मुलांची न्यायसभा स्थापन करावी .

3आदरयुक्त वप्रेमाचे संबंध शिक्षक व विदयार्थी यांच्यामध्ये आपुलकीचे संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करावा . परस्पर सहकार्याची भावना असावी .

4संकटाला सामोरे जाण्याचा आत्मविश्वास शिक्षकांनी विदयार्थ्यांमध्ये कोणत्याही आव्हानात्मक परिस्थितीत न डगमगता आत्मविश्वासाने सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे .

ड शिक्षकाची कर्तव्ये ः कलम 24

कलम **24** नुसार शिक्षकांनी खालील कर्तव्ये पार पाडणे आवश्यक आहे .

- नियमित व वक्तशरिपणे उपस्थिती राहणे .
- निर्धारित कालावधीत अभ्यासक्रम पूर्ण करणे .
- विविध तंत्रांचा वापर करून विदयार्थ्यांचे सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापान करणे .
- लोकसहभागातून शाळेचा विकास करणे .
- अनुभावांची देवाणघेवाण करणे .
- दाखलपात्र विदयार्थ्यांचा शोध व पटनोंदणी करणे .

जर एखादाअभियंता चूकला तर एखादी इमारत कोसळू शकते एखादा डॉक्टर चूकला तर एखादया व्यक्तीचा प्राण जाऊ शकतो पण जर एखादा शिक्षक चूकला तर अनेक पिढया चूकू शकतात . म्हणूनच शिक्षकाने आपली कर्तव्ये व्यवस्थित पार पाडणे आवश्यक आहे . त्यासाठी खालील गोष्टी करणे आवश्यक आहे .

1स्वतः वेळेवर व नियमितपणे उपस्थित राहून व स्वतःच्या आचरणातून विदयार्थ्यांमध्ये मूल्ये रूजविणे .

2निर्धारित वेळेत अभ्यासक्रम पूर्ण करताना केवळ शिकवून न संपविता सर्व विदयार्थ्यांमध्ये अपेक्षित कौशल्ये प्राप्त झाली पाहिजेत .

3 बालकाच्या आवडी निवडी छंद विविधकौशल्ये कलात्मक जाण क्रीडा इ. बाबींचा समावेश करूनअध्ययन व आकलन यांचे मूल्यमापन करावे.

4 शिक्षकं विदयार्थी समाज यात सुसंवाद साधण्याकरिता पालक सभांचे आयोजन करावे व बालकांची उपस्थिती क्षमता प्रगती इ. ची चर्चा करावी.

5 आपल्याजवळ असलेल्या ज्ञानाचा वापर करून विविध शैक्षणिक उपक्रमात सहभागी होऊन अनुभवांची देवाणघेवाण करावी.

इ खाजगी शिकवणी न घेणे ः कलम 28

कलम 28 नुसार शिक्षकांनी खाजगी शिकवणी घेण्यास प्रतिबंध केला आहे.

आजच्या स्पर्धात्मक युगात विदयार्थ्यांना विविध स्पर्धांची तयारी करण्यासाठी निशुल्क मार्गदर्शन करणे ही अभिमानास्पद गोष्ट आहे . परंतू सशुल्क खाजगी शिकविणी घेणे ही पेशाला अशोभनीय गोष्ट आहे. यामुळे बालकाच्या मनात न्यूनगंड निर्माण होतो. म्हणून शिक्षकांनी खाजगी शिकविण्या घेऊ नये.

ई शाळा व्यवस्थापन समितीतील सहभाग ःकलम 21

कलम 21 नुसार शिक्षकाने शाळा व्यवस्थापन समितीत सहभाग घेऊन शिक्षकांच्या व बालकांच्या समस्या मांडनू सोडविण्याचा प्रयत्न करावा.

1 शिक्षक प्रतिनिधी म्हणून शिक्षकाने शाळा व्यवस्थापान समितीच्या मासिक सभांमध्ये सहभागी होऊन शिक्षकांची मते अडचणी मांडाव्यात .

2 बालकांच्या व इतर अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न करावा.

3 शालेय समितीच्या सहकार्याने शालेय सुविधा प्राप्त करून घ्याव्यात.

उ शिक्षकांची किमान अर्हता ःकलम 23

कलम 23 नुसार शासनाने शिक्षकांची जी किमान अर्हता निर्धारित केली आहे ती धारण करणे बंधनकारक आहे. अर्हता प्राप्त नसल्यास या अधिनियमानुसार पाच वर्षाच्या कालावधीत अर्हता प्राप्त करणे बंधनकारक आहे.

यासाठी शिक्षकांनी खालील गोष्टी करणे आवश्यक आहे

1 योग्य ती अर्हता धारण करणे.

2 स्वतःची शैक्षणिक व व्यवसायिक पात्रता वाढविणे.

3 नवनवीन शैक्षणिक विचार व प्रयोग याबाबातची माहिती अदययावत ठेवणे.

8. शिक्षकांकरिता तक्रार निवारण केंद्र ः कलम24

कलम**24**नुसार शिक्षण हक्क अधिनियमातील आपल्या अधिनियमातील आपल्या कर्तव्यामध्ये कसूर केल्यास शिक्षकास शिक्षा होऊ शकते .

1□यासाठी शिक्षकाने आपल्या कर्तव्याचे पालन करणे आवश्यक आहे .

2□आपल्यावर अन्याय होत असेल तर शाळा न्यायाधिकरणाकडे न्याय मागणे .

अशा प्रकारे बालकच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क या अधिनियमातील तरतूदीच्या संदर्भाने शिक्षकाच्या भूमिकेचा परिचय करून घेतला . यातील काही कर्तव्य आपण आधिपासूनच पार पाडत आहोत तर काही नवीन जबाबदा□ी नव्याने सोपविण्यात आल्या आहेत . आपण या जबाबदा□ी व्यवस्थित पार पाडून शिक्षणाच्या सार्व त्रिकीकरणाचा दृढ निश्चय करून वाटचाल करूया. शिक्षणाच्या प्रवाहात शिक्षक हा मोलाचे काम करणारा असतो . आता मातीच्या गोळयाला आकार देण्याची भूमिका शिक्षकाची राहिलेली नसून त्याला एका कुशल शिल्पकाराची भूमिका निभवायची आहे . जसे एखादा शिल्पकार दगडातून मूर्ती घडविताना अनावश्यक भाग काढून टाकतो व मूर्तीला आकार देतो त्याचप्रमाणे शिक्षकाला विदयार्थ्यांमधील गुण हेरून त्यांना पैलू पाडण्याचे काम करावे लागणार आहे . त्यामुळे सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून हया वदलाकडे पाहिल्यास सर्वांगीण विकासचे उद्दिष्ट नक्कीच साध्य होईल .

संदर्भ सूची

1□भारतीय समाज आणि प्राथमिक शिक्षण□व. झा . साळी व सुरेश करंदीकर□फडके प्रकाशन

2□बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम□**2009** प्रकाशक शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग□मंत्रालय□महाराष्ट्र शासन□मुंबई (नोव्हेंबर **2012**□

3□मार्गदर्शिका बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम□**2009**□महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद □पुणे (फेब्रुवारी **2012**□

4□www.mscert.net

5□www.sparkmaharashtra.blogspot.in